

WAARHEEN MET DE UITVOERING VAN DE VRIJHEIDSSTRAF?

1. Ter inleiding

Een eerlijke zoektocht naar de definitie van de kernwaarden die de werking van het gevangeniswezen dienen te leiden kan niet anders gebeuren dan door het geheel van de strafrechtspleging, de straftoemeting inclus de strafuitvoering in de discussie te betrekken. De plaats van de gevangenisstraf in het ruimere kader van de strafrechtelijke praxis overwegen en evalueren is een permanente opdracht die al naargelang het tijdsgewricht tot andere conclusies zal leiden. Al naargelang de betekenis en rol die men aan het gevangeniswezen toekent, verschuift de formulering van de te realiseren verwachtingen. Daarmee wijzigt ook de belichting van de kernwaarden die het penitentiair handelen beheersen en oriënteren.

2. De legitimiteitscrisis van de gevangenisstraf

Opmerkelijk is dat wat het bestaan en het functioneren van de gevangenis betreft, de laatste twee decennia vooral vragen naar de legitimiteit van de instelling naar voren zijn gekomen. Twee eeuwen na de algemene introductie van de vrijheidsberovende straf als het antwoord op de meer ernstige vormen van delinquentie wordt haar bestaan zelf in vraag gesteld en wordt haar vervanging door andere, eerder vrijheidsbeperkende, vormen van bestraffing bepleit.

Terwijl het klassieke strafrecht de vrijheidsberoving als een belangrijke innovatie plaatste tegenover de veelheid van lijfstraffen, zo kenmerkend voor het Ancien Régime, werd na twee eeuwen penitentiaire ervaring wel duidelijk hoe weinig met de gevangenis het fysiek-onderdrukkend aspect van de straf is verdwenen en hoe negatief het saldo uitvalt wanneer men het effect van de opsluiting als straf probeert te meten.

Dit alles neemt niet weg dat ongeacht het povere, ja zelfs desastreuze resultaat, haast alle staten voortdurend bezig blijven met het concipiëren en bouwen van nieuwe penitentiaire instellingen. Steeds opnieuw brengen groepen mensen het enthousiasme op om zich te engageren in één van de vele facetten van de uitvoering van de vrijheidsberovende straf.

Op sommige momenten, denk aan de periode na W.O.II, is met overtuiging gewerkt aan de uitbouw van een nieuw gevangeniswezen dat de resocialisatie en rehabilitatie van de delinquent hoog in het vaandel voerde. De toenmalige discussies over de gevangenisstraf werden bezielde door de overtuiging dat de opsluiting een rehabilitatief vermogen had. De geschriften en ook het beleid inzake de vrijheidsberovende straf werden beheerst door de technisch-penologische argumentatie met betrekking tot de vormgeving. België ontwikkelde met een vast vertrouwen in het systeem een gedifferentieerd gemeenschapsregime en ter ondersteu-

ning en ter complementering van de actie werd tevens een nieuw gevangenisreglement van kracht (Het Nieuwe Algemeen Reglement, vastgesteld bij K.B. van 21 mei 1965). Aan de lokale directies werd een zeer grote verantwoordelijkheid verleend met het oog op de ontwikkeling van een regime met een eigen gelaat. Aan de zin van de opsluiting werd niet getwijfeld; de discussie bleef beperkt tot de uittekening van het technisch optimale project. De kernwaarden die het bestuur inspireerden werden afgeleid uit het onbetwist ideaal van de resocialisatie.

In de jaren '70 en '80 heeft men niettemin moeten vaststellen dat het enthousiasme snel bekoelde. De kritiek van binnenuit, vanwege de gedetineerden, werd niet zelden op gewelddadige wijze tot uitdrukking gebracht bij stakingen en opstanden, inclusief gijzelnames van personeel. De overheid heeft hierop meestal slechts met brutaal tegengeweld en met onderdrukking gereageerd. Attica heeft ook buiten de USA in de jaren '70 veel navolging gekend. Eens het vuur aan de lont, is men er eerder zelden in geslaagd om via overleg en concertatie uitbarstingen van geweld te vermijden en te zoeken naar een voor beide partijen leefbaar vergelijk.

Ondertussen is het ook tot de beleidsvoerders doorgedrongen dat het ideaal van de resocialisatie de test van de haalbaarheid niet heeft doorstaan. In de formulering van de doeleinden heeft men een stap terug moeten zetten of is men, beter gezegd, een realistischer standpunt gaan verdedigen. Het penitentiair en penologisch onderzoek heeft in het beschreven proces een begeleidende rol gespeeld. Naast de ontdekking en analyse van de aan de gevangenisorganisatie essentieel verbonden kenmerken die de verwezenlijking van het resocialisatie-ideaal fundamenteel in de weg staan (Clemmer, Sykes, Wheeler, Cressey, Galtung, Mathiesen), werd al snel duidelijk gemaakt dat de projecten, programma's en bijzondere units in de penitentiaire instellingen enerzijds nooit met de nodige krachtdadigheid en inspanningen werden ontwikkeld resp. toegepast en dat ze anderzijds, bij evaluatie op hun effecten, mislukt bleken te zijn in hun realisatie (Martinson).

De discussie van de laatste twee decennia is steeds uitdrukkelijker verweven met een aantal denkrichtingen die de relativiteit van de keuze voor de vrijheidsberoving als straf ten zeerste benadrukken. Niet alleen academici maar ook de professionals van de strafuitvoering delen meer en meer de overtuiging dat de gevangenisstraf niet langer kan worden beschouwd als een instrument waarmee in positieve zin resultaten kunnen worden nagestreefd. Bij de academici draaien de standpunten rondom

1. het pleidooi voor alternatieve straffen;
2. het terugdringen van de gevangenisstraf tot het strikte minimum (reductionisme), tot en met
3. de afschaffing van het instituut gevangenis en de vrijheidsberoving als straf (abolitionisme).

Deze ideeën hebben ook de penitentiaire practici niet onberoerd gelaten. De idee van de gevangenisstraf als ultimum remedium en ultimum refugium heeft meer plaats gekregen in de retorica over de functie van de gevangenisstraf.

3. De afstand tussen het discours over de gevangenis en de praktijk van de vrijheidsberoving

De gevangenis als institutioneel symbool van de penale bestraffing is niet meer losgekomen uit de beschreven crisissfeer. Het over de gevangenis gevoerde discours wordt blijvend gevoed door twijfel, afwijzing en gebrek aan perspectief. De discussie belichaamt het uitdrukkelijk gevoelen van penitentiair onvermogen bij het zoeken naar een antwoord op de problemen van delinquentie in de samenleving.

Tegelijkertijd is er nochtans de vaststelling dat de vrijheidsberoving meer dan ooit een sleutelrol vervult in de penale praktijk. De opsluitingspraktijk is zo algemeen aanwezig in de verschillende fasen van de strafrechtsbedeling, dat men in de jaren '80 overal wordt geconfronteerd met het zgn. capaciteitsprobleem. De bestaande voorzieningen zijn overbevolkt geraakt. In meerdere Europese landen ontwikkelt men uitvoerige programma's van nieuwbouw van penitentiaire instellingen. Die zijn niet enkel bedoeld om oudere instellingen te vervangen maar ook om de capaciteit van de bestaande op te voeren.

De grote verscheidenheid aan categorieën mensen die worden opgesloten (verdachten in voorlopige hechtenis, jongeren, vreemdelingen, landlopers, vervangend gehechten naast tot effectieve gevangenisstraf veroordeelden), sterkt de observator in de overtuiging dat niettegenstaande alle twijfels aan en kritieken op de vrijheidsberoving, de gevangenispraxis levendiger is dan ooit voordien.

Er is sedert de algemene invoering van de gevangenisstraf, nu haast twee eeuwen geleden, nooit zo vernietigend over de opsluiting als straf geschreven als de laatste twee decennia. Er zijn nooit meer argumenten ontwikkeld om die praktijk tot een uitzondering te maken. Er zijn nooit meer voorstellen geformuleerd om alternatieve straffen in te voeren. Maar de kracht van het bestaan zelf van de gevangenis als instelling is blijkbaar zo groot dat zij daardoor alleen reeds haar bestaansrecht verder blijft affirmeren. De gevangenis projecteert zichzelf vooruit in de tijd als maatschappelijk instituut. De gevangenis wordt voortdurend herbouwd over alle fundamentele bevragingen heen, wars van kritieken die haar legitimiteit ondermijnen.

Er is niettemin tegelijkertijd het pijnlijk aanvoelen van de penitentiaire mislukking. Uit niets blijkt een verband tussen de toepassing van de gevangenisstraf en de beheersing van de criminaliteit als sociaal fenomeen (algemene en bijzondere preventie). Het instituut gevangenis wordt getekend door maatschappelijke controversen. Het beeld van de gevangenis in de samenleving blijft ambivalent en beweegt zich tussen ontzag voor haar repressieve kracht en haar verwerping omwille van de irrationaliteit en disfunctionaliteit van opsluiting.

Het voordeel dat hieruit voortvloeit is dat de gevangenisstraf op zichzelf een maatschappelijk probleem is geworden. Niet alleen de criminaliteit maar ook de opsluiting als reactiemodaliteit worden het voorwerp van maatschappelijke discussie. Improductiviteit of contra-productiviteit naast hoge psychologische en sociale kosten vormen niet langer de kritische argumenten van een kleine minderheid, behorend tot de buitenwacht. Deze vaststellingen, met onderzoek onderbouwd, behoren ondertussen ook tot het gedachtengoed van hen die op verschillende niveaus zijn betrokken bij de dagdagelijkse leiding over de penitentiaire praxis.

4. Op zoek naar een realistisch platform voor een *de facto* penitentiair beleid

Uitgaande van de vaststelling dat de legitimiteit van de gevangenis zwaar onder druk staat en dat de instelling zelf tot een maatschappelijk probleem is geworden, kan men zich de vraag stellen welk soort penale filosofie haar toekomst kan ondersteunen. Beleven wij de nadagen van een instituut dat in de nabije toekomst zal verdwijnen? Moet er nog intellectueel geïnvesteerd worden in een instelling die het penaal onvermogen symboliseert?

Er is het gevaar dat men te gemakkelijk zijn wensen voor werkelijkheid zou nemen. Tegenover het symbool van het penaal onvermogen staat de *de facto* rol van de gevangenis in de strafrechtspleging en staat daarenboven evenzeer het huidige onvermogen van de alternatieve straffen om de gevangenispraxis tot een beperkte realiteit te reduceren. Zelf wens ik dus te pleiten voor de ontwikkeling van een redelijk platform dat op een realistische wijze rekening houdt met een penitentiair feit waaraan hoognodig beleidsmatig sturing moet worden gegeven. Deze sturing kan slechts gebeuren vanuit principes die het geheel van de strafrechtspleging, straftoemeting en strafuitvoering weerspiegelen.

Daarbij dient rekening te worden gehouden met op zijn minst twee niveaus in de discussie. Het eerste niveau betreft de vraag naar de relatieve plaats van de vrijheidsberoving in het kader van de strafrechtelijke reacties. Vervolgens dient te worden nagegaan hoe het antwoord op deze vraag inspirerend kan werken voor het antwoord op de vragen op het tweede niveau nl. deze m.b.t. de oriëntatie van de penitentiare praxis.

5. De plaats van de gevangenis in het penaal beleid

Een verworvenheid van het debat van de laatste decennia over de plaats en de betekenis van de gevangenisstraf binnen het penaal beleid is het inzicht dat de toepassing van de opsluiting over heel de lijn dient te worden teruggedrongen en dient te worden herleid tot het strikte minimum nl. tot die situaties waarin geen enkele andere modaliteit van strafrechtelijke reactie nog aanspraak kan maken op een zekere prioriteit.

Dit betekent dat met grote aandacht moet worden onderzocht waarom de inmiddels geïntroduceerde vele vormen van alternatieve straffen zo weinig aantrekkingskracht op de straftoemeters uitoefenen en waarom deze vormen ook zo weinig ruimte krijgen om zich in de strafuitvoeringspraktijk te profileren.

Uiteraard roept men hiermee ook vragen op naar de kwaliteit en de validiteit zelf van de alternatieve straffen. Er is nood aan een grondige doorlichting van de kwaliteiten en gebreken van de alternatieven. Deze dient uiteraard, zoals met de gevangenisstraf, geplaatst te worden in het licht van de doelstellingen die men met de strafrechtspleging wenst te realiseren.

Inzake de bepaling van de doelstellingen komt het mij voor dat alle inspiratie ondertussen behoorlijk moet zijn opgebruikt. De geschiedenis van de strafrechtsbedeling biedt ons een aaneenschakeling van doelstellingen die actueel verschijnt als een serie functionele facetten van de bestraffing die al naargelang het tijdsmoment uit het gezichtsveld verdwijnen terwijl nieuwe perspectieven aan het bestraffingsdoel worden toegevoegd. Van limitering van de vergelding over morele

verbetering, naar behandeling, begeleiding en resocialisatie tot afschrikking en *incapacitation* van de dader toe; het zijn in de loop van de tijd een aan mekaar geregen reeks van penitentiaire doelstellingen geworden.

De vraag is dan waaraan men de voorrang wil geven en met welk instrumentarium men denkt deze prioritaire doelstellingen te realiseren.

6. Het belang van de rechtspositie van de gedetineerde

Uit het recente debat over de gevangenisstraf is de nood aan een rechtspositieregeling voor de gedetineerde duidelijk als een belangrijke kernwaarde naar voor getreden. Het is nl. gebleken hoezeer het rechtskarakter van de straf onder druk komt te staan bij de uitvoering van de gevangenisstraf. Het benadrukken van doelstellingen als behandeling, resocialisatie en rehabilitatie vergrootte de macht van lokale gevangenisdirecties en versoepelde de bindende kracht van de gedetailleerde reglementering die in 1965 werd vervangen door het al genoemde kaderreglement. Dit veroorzaakte enorme ongelijkheden in het regime bij de uitvoering van de gevangenisstraf.

Ondertussen bleek de afstand tussen straftoemeter en strafuitvoerder zodanig geëvolueerd dat de straftoemeter geen zicht meer had op de uitvoeringspraktijk van de gevangenisstraf. Bij die uitvoering wordt de straftoemeter immers totaal niet betrokken. De gevangenis ontwikkelde zich zodoende als een autonome entiteit binnen de strafrechtspleging terwijl de heterogeniteit van de strafuitvoering ook steeds verder evolueerde. De ontwikkeling van allerhande alternatieve modaliteiten in het kader van de strafuitvoering (niet-uitvoering van korte gevangenisstraffen, week-end arrest, beperkte hechtenis en halve vrijheid) ontsnapten eveneens aan de interventie van de straftoemeter.

Niet toevallig dus groeide internationaal de aandacht voor de interne en externe rechtspositie van de gedetineerden. De formulering en herformulering van de minimaregels benadrukten de nood aan controle en toezicht op de uitvoering van de gevangenisstraf. Men kan dus inderdaad stellen dat de formulering en explicitering van de rechtsprincipes en de rechtsregels die de strafuitvoering moeten beheersen plus de garantie van een gerechtelijke controle op hun toepassing, een prioritaire waarde voor de strafuitvoeringspraxis zijn geworden.

De strafrechtspleging dient in haar geheel te worden gedragen door een samenhangend stel van waarden die, wat hun realisatie betreft, zowel betrekking hebben op het gestructureerde scala van straffen als op de uitvoering van die straffen. Dit veronderstelt dat de klassieke bipolariteit in de strafsoort, nl. boete en gevangenis, wordt doorbroken en dat een gestructureerde schaal wordt ontwikkeld, waar de verschillende alternatieve straffen hun plaats krijgen. Hieruit moet dan de beperkte ruimte worden opgemaakt die overblijft voor de gevangenisstraf. Alternatieven zullen dus veel uitdrukkelijker hun plaats in het Strafwetboek, in de strafprocedure, in de straftoemeting en in de strafuitvoering moeten verwerven. De relatieve plaats van de gevangenisstraf moet worden afgewogen in het geheel van een gedifferentieerd bestraffingsinstrumentarium.

7. De rechtspositieregeling en regime-ontwikkeling als basiswaarde

De uitvoering van de gevangenisstraf komt op deze wijze te staan onder de hegemonie van het respect voor de fundamentele rechten van de burger en van de regels die hieruit voor de vrijheidsberoving kunnen worden afgeleid. De discussie over de zinvolle invulling van de gevangenisstraf als hefboom voor de gedragsverandering van de veroordeelde wordt hiermee ondergeschikt aan de erkenning van de rechten van het individu en beperkt zo het karakter van de straf tot de vrijheidsberoving, maar met erkenning van een aantal fundamentele rechten en de uitoefening daarvan.

Dit betekent meer concreet dat de ontwikkeling van het regime, d.w.z. de dagelijkse levensomstandigheden in de gevangenis, op de eerste plaats voortdurend dient getoetst te worden aan de limieten die van rechtswege aan de vrijheidsberoving worden gesteld. In dit kader moet de regime-ontwikkeling eerder worden gezien als de uitbouw van een aanbod van mogelijkheden die inhoud geven aan het verblijf van een veroordeelde in een penitentiaire instelling.

In het kader van een nieuwe rechtspositieregeling wordt tevens inhoud gegeven aan de verhouding en samenhang tussen straftoemeting en strafuitvoering. De interventiemogelijkheden en -modaliteiten van de straftoemeter worden hierbij wettelijk vastgelegd d.w.z. zowel beperkt als mogelijk gemaakt.

Zeër belangrijk is in deze context eveneens dat enerzijds klacht- en beroepsmogelijkheden voor gedetineerden worden vastgelegd m.b.t. determinerende beslissingen over de levenscondities in de gevangenis en dat anderzijds de superviserende en controlerende bevoegdheid van gerechtelijke instanties wordt bepaald t.a.v. de vrijheidsberoving en a fortiori t.a.v. vrijheidsbeperkende maatregelen in het kader van de alternatieve vormen van bestraffing.

Wat betreft de realisatie van deze rechtspositieregeling hebben sommige landen het laatste decennium een leidinggevende rol gespeeld. Zo werd in Nederland via de introductie en ontwikkeling van het klachtrecht voor gedetineerden (mei 1977) en de regeling van de voorwaardelijke invrijheidstelling als een quasi-recht, aan de rechtspositie van gedetineerden een stevige basis gegeven.

Als basiswaarde wordt hier dus vooropgesteld dat de garanties eigen aan het rechtskarakter van het strafrecht, niet kunnen verdwijnen in de fase van de strafuitvoering. De administratieve praxis, nu nog gekenmerkt door een grote discretionaire bevoegdheid inzake regiembedeling en invrijheidstelling, wordt gebracht binnen de limieten die de rechtsbescherming oplegt aan de strafuitvoering. Resocialisatie als prioritaire doeltheorie wordt afgewezen. Intramurale hulpverlening en begeleiding is in het nieuwe kader een aanbod waarvan gedetineerden in rechte kunnen gebruik maken. Het geïndividualiseerd begeleidings- of behandelingsplan wordt gerealiseerd door gebruik te maken van het aanbod via regels die de mondigheid van de gedetineerde ondersteunen. Regime-ontwikkeling komt aldus neer op het articuleren van een gebruiksklaar aanbod van zorgvuldig gekozen activiteiten gericht op een maatschappelijk zinvolle tijdsbesteding en geïnspireerd door een realistische visie op de verhouding tussen de gedetineerde en het gedrag waarvoor hij werd veroordeeld.

8. Een no nonsense benadering van de gedetineerde

Een regime, ontwikkeld op basis van een rechtspositieregeling als de prioritaire basiswaarde, dient uiteraard volgens te kiezen waardenoriëntaties verder te worden uitgetekend. Garanties inzake het recht om beslissingen over essentiële onderdelen van het regime te betwisten via een klachtprocedure, en garanties voor de veroordeelde om bij de besluitvorming over verlof en vervroegde invrijheidstelling zijn argumenten te kunnen (laten) gelden, leggen natuurlijk grenzen op aan de administratie en toetsen en corrigeren zonodig haar besluitvorming. In dit kader is er dus echt nood aan de verdere formulering van basiswaarden die de inhoudelijke opvulling van het regime in positieve zin kunnen oriënteren.

De maatschappelijke reïntegratie als basisdoelstelling blijft in dit kader uiteraard een betekenisvol oriëntatiepunt voor de relevante invulling van het verblijf in de gevangenis. De kennis van concrete probleemsituaties inzake familiale relaties, tewerkstelling, wonen en maatschappelijke participatie van ex-gedetineerden leverde inzichten die nodig zijn om een aanbod van vaardigheidstrainingen en informatiesessies te ontwikkelen.

De voorbereiding van de maatschappelijke reïntegratie van de gedetineerde is een waarde die vanaf het eerste ogenblik van de opsluiting de activiteiten in de gevangenis dient te oriënteren. Om de betrokkenheid op de reïntegratie een realistisch karakter te verlenen dient tijdens het gevangenisverblijf voortdurend de kans op confrontatie met de levens- en probleemervaringen die aan de opsluiting voorafgingen, te worden geboden. Een strafuitvoering die niet openstaat voor persoonlijke en maatschappelijke problemen die veroordeelden hebben ervaren vóór hun opsluiting, functioneert op een irrealistische basis. De gedetineerde moet de kans krijgen om problemen, mislukkingen, inclusief zijn gevoelens in verband met gepleegde delicten (schuldgevoelens of gebrek daaraan), te kunnen uiten. Een opsluiting die deze confrontatie afschermt of onmogelijk maakt, vervreemdt de gedetineerde van zijn persoonlijke en maatschappelijke geschiedenis en biedt een substituut-wereld aan waarin institutioneel-sub-culturele waarden en betekenissen de bovenhand krijgen.

De externe betrokkenheid van de gedetineerde op zijn eigen leef- en probleemsituatie is daarvoor het tegengewicht. In deze context is een realistische aandacht voor de gevolgen van het delictueel gedrag voor eventuele slachtoffer(s) en voor het eigen milieu van herkomst (ouders, kinderen, partner) van grote betekenis. De strafuitvoering, ook al betreft het een volledige vrijheidsberoving, kan maar zinvol worden ingevuld wanneer men de gevolgen van het eigen handelen precies leert in te schatten en wanneer men ook, met de nodige steun vanuit de strafinstelling en van daarbuiten, de bereidheid toont zelf een bijdrage te leveren om deze gevolgen, waar mogelijk, geheel of gedeeltelijk weg te werken, via schadeherstel, schadevergoeding, reparatie of restitutie. Dikwijls zal dit slechts in zeer beperkte mate kunnen worden gerealiseerd, maar de symbolische betekenis hiervan, zowel voor de eventuele slachtoffers, na- en naastbestaanden als voor het eigen milieu van herkomst, kan moeilijk worden overschat.

Verantwoordelijkheid aanvoelen, tonen, nemen is in het kader van de strafuitvoering voor de gedetineerde een 'conditio sine qua non' om zichzelf nog een toekomst te geven.

Het betreft hier een centrale waarde die zin verleent aan de relaties met gedetineerden en die richting geeft aan de inhoudelijke invulling van het penitentiair regime.

Om te vermijden dat het goed functioneren van de instelling de maatstaf wordt van de invulling van het regime (d.w.z. de ordelijke continuering van het instituut gevangenis) dient een realistische aanpak van de problemen te worden ontwikkeld, waarin ook het gepleegde delict en de gevolgen ervan een plaats krijgen.

9. Conclusie

Als conclusie kan worden gesteld dat de toekomst van de vrijheidsberoving als straf afhankelijk is van haar juiste (marginale) plaatsbepaling in het totale scala van strafrechtelijke reacties. Haar legitimiteit impliceert het bestaan van een duidelijk uitgetekende interne en externe rechtspositie van de gedetineerde. De invulling van het penitentiair regime moet gericht zijn op de maatschappelijke reïntegratie en een kader bieden voor een realistische betrokkenheid van de gedetineerde op zijn individuele en sociale probleemsituatie en op de implicaties van het delictueel gedrag voor hemzelf, zijn relatiesysteem en het eventuele slachtoffer.

Het penitentiair systeem dient het engagement van de gedetineerde in deze confrontatie en in deze aanpak van problemen regimematig en deskundig hulpverlenend te ondersteunen.

Tony PETERS
29 mei 1991

Bibliografie

- CHRISTIE, Nils, *Limits to Pain*, Oxford, Martin Robertson, 1982.
- DAUBY, David, CHAIRMAN, M.P., *Taking Responsibility; Report of the Standing Committee on Justice and Solicitor General on its Review of Sentencing, Conditional Release and Related Aspects of Corrections*, Canada, 1988.
- DE HAAN, Willem, *The Politics of Redress; Crime, Punishment and Penal Abolition*, London, Unwin Hyman, 1990.
- DUPONT, Lieven en VERSTRAETEN, Raf, *Handboek Belgisch strafrecht*, Leuven, Acco, 1990.
- FRANKE, Herman, *Twee eeuwen gevangen; misdaad en straf in Nederland*, Utrecht, Het Spectrum, 1990.
- GARLAND, David, *Punishment in Modern Society*, Oxford, Clarendon Press, 1990.
- GOETHALS, Johan, *Psycho-sociale implicaties van de lange vrijheidsstraf*, Antwerpen, Kluwer rechtswetenschappen, 1980.
- KELK, Constantijn, 'De plaats van de vrijheidsstraf in het sanctiestelsel', in *De Vrijheidsstraf*, Arnhem, Gouda Quint, 1986, 3-35.
- MATHIESEN, Thomas, *Prison on Trial*, London, Sage Publications, 1990.
- MORRIS, Ruth, *Crumbling Walls; Why Prisons Fail*, Oakville, Mosaic Press, 1989.
- NACRO, *The Real Alternative; Strategies to Promote Community Based Penalties*, London, Nacro, 1989.
- PETERS, Tony, 'De toepassing van de vrijheidsstraf; het grote verschil tussen discours en praxis', in *Scherp Toezicht* (red. C. FIJNAUT en P. SPIERENBURG), Arnhem, Gouda Quint, 1990, 283-296.

- PIETERS, Freddy, *Hoe zit dat nou precies met de rechtspositie voor gedetineerden in België?* (nog niet gepubliceerd).
- *Réformer la sentence; une approche Canadienne; rapport de la Commission Canadienne sur la détermination de la peine*, Canada, 1987.
- SMAERS, Greet, 'De toepassing van het EVRM op de strafuitvoeringsfase', *Panopticon*, 1991, 31-61.